© UNIVERSAL RESEARCH REPORTS | REFEREED | PEER REVIEWED
ISSN : 2348 - 5612 | Volume : 04 , Issue : 04 | July - September 2017

अद्वैतवेदान्तानुसारं पदार्थवर्णनम

केशव कुमार ;राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्द्धनगूरां जीन्द हरियाणा 7838931401

ISSN : 2348-5612 © URR
9 770234 856124

दृक्पदार्थः – केवलाद्वयवादे दृक्तत्वं कूटस्थ–नित्यं–अद्वितीयं पारमार्थिकात्मा कथ्यते। यः सर्वदा एकेन रूपेण स्थिते{पि स्वोपाध्निा ईवरजीवसाक्षीनां नाम्ना ज्ञायते। एतेषां विवेचनमस्ति–

अ. साक्षी– यद्यपि समस्त जीनवादिनः साक्षे{द्वियता मुक्तकण्ठेन कुर्वन्ति। ;साक्षिन् मूलेद्ध यतोहि साक्षे–आध्रिूपेणाविद्या मूलत एका विद्यते। किच मण्डनमिश्रपृष्ठसेवी वाचस्पतिमिश्रेण प्रतिपादिता ज्ञाननानात्वं स्वीकुर्वन्–अपि उपाध्ेः भेदाःस्वीकुर्वनपि साक्षेः भदाः नोपपत्ते। यतोहि तेषामज्ञानानां स्वरूपं मूलतः एकं एव भवति, स मूलाज्ञानं न तु तूलाज्ञानम्। अतः साक्षेः भेदाः सर्वदा करणीयाः। अनेन प्रकारेण शाघङ्करवेदान्तान्तर्गते प्रसि(सि(न्तत्रायीवादे ;अवच्छेदवादः–प्रतिबिम्बवादः– आभासवादःद्ध साक्षिसम्बन्ध्े कतिपय–सूक्ष्माः भेदाः दृश्यन्ते–

अवच्छेदवादः– भामतीकारः वाचस्पतिमिश्रः सम्भवतः जीवगताज्ञानस्य विषयीभूत 'ईश्वरः' संज्ञकचैतन्यं साक्षी स्वीकरोति। यः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपेण विशिष्टजीवस्य शुभाशुभानां कर्मणां साक्षी भवति। एषः ईश्वरो{पि परमसत्तासम्पन्नं ब्रह्मैव यस्य कदापि बाधे न भवति।

प्रतिबिम्बवादः– विवरणप्रस्थाने साक्षेः ;साक्षिणःद्ध सम्बन्ध्े द्वे मते स्तः।

प्रतिबिम्बेशवादस्य– अविद्यायां प्रतिबिम्बितः चैतन्यः ईश्वरः वर्तते। एतत्तु सर्वविदितैव वर्तते यत् पोषकः संक्षेपशरीरिककारः सर्वज्ञात्ममुनिः विद्यते परन्तु बिम्बेशवादस्य प्रवर्तकः अर्थात् बिम्बचैतन्यं ईश्वरेति कथयन् विवरणकारपकाशत्मयतिः बिम्ब एवं प्रतिबिम्बभूतयोः द्वयोः मुखयोः अनुगतं चैतन्यं ईश्वरे एवं जीवे सर्वानुसन्धतृचैतन्यं तत्त्वं साक्षी कथयति।

आभासवादः तृतीयो{यं सि(न्तः वार्तिककारः सुरेश्वराचार्यस्यास्ति। स ईश्वरमेव साक्षी स्वीकरोति। अस्य मतमवछेदवादवत् प्रतीयते।

श्रीमद्दुसूदनमतम्– मधुसूदनः स्वसम्मतसाक्षिस्वरफपस्य व्याख्यां कुर्वन् लिखति यत् साक्षी तु सर्वेषां–अनुसन्धता, सर्वानुगतं एवं तुरीयसंज्ञकं परमतत्त्वं वर्तते। यः सर्वदा एकरफपं

© UNIVERSAL RESEARCH REPORTS | REFEREED | PEER REVIEWED
ISSN : 2348 - 5612 | Volume : 04 , Issue : 04 | July - September 2017

भजते। तस्य भेदाभेदाभ्यां तस्मिन् कोऽ{पि प्रभावः न भवति यतोहि स परमार्थतः कूटस्थं नित्यं तत्त्वमस्ति। अत एतेषां मतं प्रकाशात्मयतिवत् प्रतीयते। अतः स्पष्टं वर्तते मधुसूदन अनुपहितं साक्षीं ;साक्षिनम्द्ध मन्यते न तु उपहितं चैतन्यं ईश्वरम्। अस्मिन् सन्दर्भे न्यायरत्नावलीकारः कथयति यत् अनुपहितचैतन्यं मोक्षावस्थायां समस्तबन्ध्नैः रहितं भवति परन्तु संसरणावस्थायां एतत् सर्वानुस्यूतं भवति। अतः सर्वभासकतत्त्वरूपेणाविद्यमानस्य नानाजीव–जन्तूनां व्याप्ते सति–अपि साक्षिणः अद्वितीयतामुपरि कोऽ{पि प्रभावो न भवति।

ब. ईश्वरः

अद्वैतान्तर्गते–अज्ञानोपहितं चैतन्यं परिभाषिकं शब्देषु ईश्वरः कथितम्। यस्योल्लेखं सि(न्तबिन्दोः यत्रा–तत्रा वर्तते।

ईश्वरस्वरूपसन्दर्भे शाघङ्करोत्तरकालिकाद्वैत वेदान्ते विविध्मता उपलभ्यन्ते। सि(न्तबिन्दुकारः मधुसूदनसरस्वती महोदयेन शाघङ्करोत्तराद्वैतवेदान्तप्रचलितेश्वर विषयकसमस्त विचारधरान् संकलितकृतैः सहैव स्वाभिमते ईश्वरस्वरूपमपि स्पष्टयितस्य प्रयासं कृतमस्ति यस्यावलोकनं एतेषु शब्देषु कृतं भविष्यति।

1. आभासवादः
2. विवरणप्रस्थानमतम्
   ;कद्ध बिम्बेशवादः
   ;खद्ध प्रतिबिम्बेशवादः
3. भामतीकारमतम्
4. मधुसूदनमतम्
5. ईश्वरस्वरूपप्रकाराश्च
6. ईश्वरावश्यकता

û. आभासवादः –आभासवादीसुरेश्वराचार्येणाविद्यागताचेतनाभासं ईश्वरः तथा बु(िगतचेतनाभासं जीव इति कथ्यते। तेषां विचारानुसारं अज्ञानोपहितात्मा यदा अज्ञानतादाम्यं प्राप्त्वा स्वचिदाभासज्ञानं विस्मरति तदा अन्तर्यामीसाक्षी जगद्कारणं एवं ईश्वरेत्यादिसंज्ञाभिः सम्बोध्यते। परं यदा आत्माज्ञानयुक्तं भूत्वा स्वचिदाभासमाप्त्वा स्थितो भवति तदा तत् ब्रह्मरूपं भवति। अत्रा तथ्यमिदमुलेखनीयमस्ति यत् प्रतिबिम्बवादी

अवच्छेदवादो आभासवादी च ईश्वर सत्यं न स्वीकरोति प्रत्युतः समस्ताभासचिद्रूपबिम्बात् भिन्नं तथा मिथ्यास्वीकारकरणस्य पफलस्वरूपाभासरूपे ईश्वरमपि ब्रह्ममिथ्यैव मन्यते, सत्यं नैव।

ü.विवरणप्रस्थानस्य मतम्– ईश्वरस्वरूपसन्दर्भे विवरणप्रस्थानान्तर्गतं द्विसूक्ष्मविचारधरे प्रचलिते स्तः बिम्बेशवादप्रतिबिम्बेशवादौ ।

बिम्बेशवादः – विवरणप्रस्थानानुगामिकतिपयाचार्या ईश्वरं प्रतिबिम्बस्थानीयजीवस्य बिम्बं स्वीकुर्वन्ति। ईश्वरबिम्बस्थानीयं मन्तव्ये सति विवरणप्रस्थानस्य सि(ान्तमिदं बिम्बेशवादः कथ्यते। विवरणकारप्रकाशात्मयतिपप्रपादाचार्यप्रभृतिविद्वासः एतद्मतस्य पोषकाः सन्ति। विवरणकारः कथयति यत् अज्ञानोपहितबिम्बभूतचैतन्येश्वरः अन्तकरणश्च तथा तस्य संस्कारै{विच्छिन्नाज्ञाने प्रतिबिम्बितवान् चैतन्यमिश्वरमस्ति।[1] एवं ईश्वरः बिम्बरूपं एवं जीवः तस्य प्रतिबिम्बरूपं सि(यति।

स्वसि(ान्तपुष्टये बिम्बेशवादसमर्थकविद्वांसः तर्कमिदं प्रस्तुतं कुर्वन्ति यत् जीववत् ईश्वरमपि चिद्प्रतिबिम्बसि(यितुं प्रतिबिम्बोपाध्भिेदं सि(करणं भविष्यति। यतोहि उपाध्भिेदं विना चिद्रूपैकैव बिम्बस्य द्विप्रतिबिम्बौ कदापि न भविष्यतः। यतोहि उपाध्भ्रिूताज्ञानं जगद्गुरुशघङ्कराचार्येण अनादि–एक×च कथयित्वा तस्य नानात्वनिषेध्ं कृतमस्ति। अत एव उपाध्भ्रिूताज्ञाननानात्वाभावे सति जीवेश्वररूपविविध्प्रतिबिम्बोत्पतिः न भवितुमर्हति।[2] अत एव मतमिदमेवोचितं प्रतीयते यत् अज्ञानोपहितब्रह्म अर्थात् ईश्वरैव विविधन्तकरणमेवं तस्यसंस्कारावच्छिन्नाज्ञाने प्रतिबिम्बं भूत्वा नानाजीवरूपं धरयति। बिम्बस्थानीयत्वात् 'ईश्वरः' स्वतन्त्राः, सर्वज्ञः सर्वशक्तिमानश्च भवति। विपरीतमस्य प्रतिबिम्बस्थानीयत्वात् 'जीवः' अल्पज्ञः परतन्त्राः अल्पशक्तिमा×च भवति। श्रुतिष्वपि ईश्वरस्य स्वतंत्रातासर्वज्ञताप्रभुतादयः कथिताः।[3] अत एव श्रुतिप्रतिपादितेश्वरस्य पूर्वोक्तगुणैः सहैव

---

[1] अज्ञानोपहितबिम्बचैतन्येश्वर । अन्तकरणतत्सस्ंकरणावच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवं इति विवरणकारा ;सि0ले0पृ0स0 46द्ध

[2] उपाध्द्वियमन्तरणोभयोः प्रतिबिम्बत्वयोगात् ;सि0ले0पृ0स0 103–104द्ध

[3] अज्ञानोपहितबिम्बचैतन्यमीश्वरः। अन्तकणतत्संस्करणावच्छिन्नाज्ञान प्रतिबिम्बतं चैतन्यं जीवं इति विवरणकारा सि0लो0पृ0स0 46

© UNIVERSAL RESEARCH REPORTS | REFEREED | PEER REVIEWED
ISSN : 2348 - 5612 | Volume : 04 , Issue : 04 | July - September 2017

जीवेशेतिव्यवस्थायै ईश्वरं जीवप्रतिबिम्बमेवस्वीकरणमत्युचितं प्रतीयते। तदा ईश्वरः सर्वज्ञः, स्वतन्त्राः शक्तिमान×च तथा जीवाल्पज्ञाल्पशक्तिमान×च भवति।

प्रतिबिम्बेशवादः– प्रतिबिम्बेशवादसमर्थकविद्यारण्यस्वामी, प्रकटार्थविवरणकार–प्रभृतिविद्वांसः सन्ति। तेषु विद्वत्सु सर्वज्ञात्ममुनिः सर्वप्रमुखो{स्ति। सर्वज्ञात्ममुनि ईश्वरमपि जीवसदृशचिद्रूपब्रह्मणः प्रतिबिम्बमेव स्वीकरोति जीवस्य बिम्बं नैव। तेन मूलतः भूतमेकेसति–उपाध्भिूताज्ञानस्य भेदं कारणकार्ययोराधरे कृत्वा जीवेशविभागव्यस्थापने{पि करणस्य प्रयासं कृतमस्ति।[4] सि(ान्तबिन्दुग्रन्थे मतमस्य उद्व्हन् मध्ुसूदनेन लिखितम् संक्षेपशारीरकारमतानुसारं– अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्येश्वरः तथा बु(िप्रतिबिम्बितं चैतन्यजीवो{स्ति।[5] एतेषां प्रतिबिम्बानां बिम्बाज्ञानोपहितं शु(चैतन्यतत्त्वमस्ति। शु(चैतन्यतत्त्वेनैव प्रतिबिम्बानामेतेषामाविर्भावं भवति। सर्वात्ममुने–अनुयायिनां विचारानुसारं सि(ान्तमिदं स्वीकरणे इदमेकन्तु–अज्ञानैकत्वं सुरक्षितं भवति तथा अपरन्तु जीवेशविभागव्यवस्थापनापि सुचारुरूपेण सम्यग्रूपेण वा भवति यतोहि मूलतः अज्ञानानेके सति तस्य कार्यानेकाः भवन्ति। सन्दर्भे{स्मिन् ध्यातव्यमिदमस्ति यत् एव सूक्ष्मविचारभेदमन्तव्ये सति समस्तविवरणप्रस्थानानुगामिविद्वांस ईश्वरसत्यतासम्बन्ध्े मतमेकमस्ति। प्रतिबिम्बेशवादे बिम्बस्थानीयब्रह्मबिम्बात्माभिन्नत्वात् बिम्बेशवादे उपाध्सिंयुक्तं साक्षात्ब्रह्मेश्वरं भूते सति ईश्वरसत्यता स्पष्टमस्ति।

ý.भामतीप्रस्थानस्य मतम् – विदुषामेतेषां विपरीतं भामतीकारवाचस्पतिमिश्रः जीवेशविभागव्यवस्थाश्रये तथा विषयभेदाधरे कथितस्य प्रयासं कृतमस्ति।

तेषां कथनमस्ति यत् अविद्याविषयीभूतचैतन्येश्वर एवं अविद्याश्रयभूतचैतन्यं जीव इति कथितव्यम्।[6] वास्तवे वाचस्पतिमिश्रेण प्रतिपादितेश्वरविषयसि(ान्तस्य विद्वछिः ब्रह्मालोचना कृतास्ति। आलोचकविद्वत्सु वासुदेवाभ्यघङ्करशास्त्री–ब्रह्मानन्दसरस्वती–मध्ुसूदनसरस्वती–प्रो.एस.के.दासमहोदयानां कथनमस्ति यत् वाचस्पतिमिश्रमहोदयस्य सि(ान्तपफलस्वरूपं यत् वैयक्तिकविज्ञानवादस्य प्रसक्तिः भवति।

---

[4] तथा सत्येव लौकिक बिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्रामीश्वरस्य तत्पाशतन्त्रायजीवस्य च युज्यते। ;वायु0पु0द्ध योग सूत्राभाष्य सिर्(पृ0 95

[5] अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः बु(िप्रतिबिम्बितं चैतन्यजीवः।
अज्ञानोपहितं तु बिम्बचैतन्यं शु(मिति संक्षेपशारीरकारः।। सि0बि0पृ0स0 461

© UNIVERSAL RESEARCH REPORTS | REFEREED | PEER REVIEWED
ISSN : 2348 - 5612 | Volume : 04 , Issue : 04 | July - September 2017

तस्यां ईश्वरस्य किमपि स्थानं नास्ति।[7] अत तेषामित्थं जीवेशविभागव्यवस्थाकरणमनुचितं वर्तते। वस्तुतः अद्वैतदर्शने ईश्वरकल्पनाधरविश्वोत्त्पति इत्यस्यां कस्मिंश्चिद् कारणैकम् अन्वेषणकरणमस्ति यतोहि 'निर्विकारीब्रह्म' इत्यनेन वैकार्यविश्वोत्त्पतिकल्पना किंश्चिद् सम्यगसम्यगेव प्रतीयते। अतः जगदोपादानरूपे अज्ञानोपहितब्रह्मरूपे–ईश्वरसंज्ञकपदार्थकल्पितकरणमावश्यकं भविष्यति। परन्तु भामतीकारः जगदोपादानरूपेऽपि–ईश्वरोत्त्पतिं अनावश्यकं जानाति। तेषां मतानुसारं–ईश्वराभावेऽपि–अविद्याश्रयभूतजीवः पृथकेकमेव भूत्वा विश्वोत्त्पतिं करोति। परं प्रपंचसहित जीवाविद्याष्ठानत्वेन कारणत्वोपचारादिति।[8]

विवेचनेन स्पष्टं भवति यत् वाचस्पतिमिश्रमते ईश्वरपरिकल्पना अनावश्यकमेव नास्ति। प्रत्युतः कल्पनेयम् गौरवदोषेणापि ग्रसितास्ति। परं वाचस्पतिमिश्रानुगामिपरिमलकारस्य आलोचानासम्बन्धे कथनमस्ति यत् यथा रजतादिविवर्तानामधिष्ठानं शुक्त्यादिः वर्तते तथैव जीव–अविद्या– इत्यादिसकलविवर्तानामधिष्ठानं 'ब्रह्म' भवति।[9] यथा अज्ञातशुक्तिरूपे रजतारोपं भवति सम्यग् तथैव जीवाज्ञातपरमेश्वरे एव प्रपंचविभ्रमारोपणत्वात् प्रपंचविभ्रमस्य मूलाधरपरमेश्वरमेव मन्तव्यम् भविष्यति, जीवः नैव। अतः वाचस्पतिमिश्रस्य ईश्वरविषयकसिद्धान्तोपरि वैयक्तिकविज्ञानवादस्य प्रसक्तिशङ्का निमूला निराधरा चास्ति।

[8] ईश्वरस्य च स प्रपंच जीवाविद्याधिष्ठानेत्वेन कारणत्वोपचारादिते। सि0बि0 47